ऽर्थोऽलेत शृणुयादापि लिखेन्न । पृष्टस्तस्यापि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम्" । अनिबद्धोऽकृतः । कल्पतरुमदनरत्नयोरर्थिक्रियां क्रियाभेदैरिति पठितं तत्रार्थिक्रियामर्थिव्यवहारक्रियाभेदैः प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभिस्तस्य कृत्वा तत्सम्बन्धितयावधार्य ऋणादिके विवादविषये यः प्रत्यक्षं प्रत्यर्थिसमक्षं लेखयतेऽर्थिनेत्यर्थात् स तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम् । कालावधिरपि साक्ष्ये स्मर्यते "दृष्टोऽपि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् । सङ्ग्रामाद्यात्मनो लेख्यम्" कुर्यादिति शेषः । अजानन्तं लिख्यमिमात्मानमन्यद्वारा साक्ष्यहमलेति लेखयेत् । स द्विविधोऽपि लिखितः साक्षी चिरकालेनापि सिद्धिलिखितायकतामाप्नुयादित्यर्थः । कात्यायनः "अथ स्वहस्तेनाहूतश्चिह्नं चैकः स एव तु । न चेत् प्रत्यभिजानीयात् तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्" । नारदः "अष्टमात् वत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः । आपञ्चमात् तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य तु । आ तृतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः" इति । दृष्टस्य प्रायेवादेन, यतः स एवाह "अथ वा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणः प्रति । स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः । यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रञ्च नित्यशः । दृष्टोऽपि कालेन सर्वे साक्षित्वमर्हति" । ते च "साक्षिणः कीदृशाः कार्या व्यवहारेष्वसाक्षिणः । तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतञ्च तैः । गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः । अव्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि । आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः । सर्वधर्मविदो लुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्" । मौलाः प्रख्यातकुलोद्भवा इति कल्पतरुः । मूलं पूर्वपुरुषास्तान्महिदर्लोति मौलाः । मदधीते तद्देशेत्यणिति मदनरत्ने । वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंवादात् साक्षित्वेनैव पूर्वपुरुषान्वेदित्व क्षेपान्तदर्थकमौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरव्याख्यानमेव सम्यक् । रत्नाकरोऽपि "मौलाः कुलीना" इत्येव व्याख्यातम् । मूलं प्रतिष्ठा मा येषामस्ति ते मौलाः अर्थकथनमेतत् । तद्धितस्तु भवार्थ एव कर्तव्यः, यो हि यत्र भवः सोऽपि तत्रास्तीत्यविरुद्धमिति यदत् शेषातिथिरपीदृशमर्थमनुमन्यते प्रतिष्ठानस्य साक्षिलक्षणानुपयोगात् । पुत्रादिप्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेवोपादानात् । यत्र जातिवादिग्रहणं नार्थनिकत्र लक्षणव्युदासपरं, किन्तु सति सम्भवेऽनेकाध्यापनाग्निहोत्रादिकार्यव्ययस्य तस्य न साक्षित्व, साक्ष्यन्तरासम्भवे तु तस्यापि साक्षित्वं सम्भवत्येव । अतएव "ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति" तस्यापि साक्षित्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम् । अव्युक्ता अर्थिना समेते साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा न तु स्वयमेवानन्त्य वयमत्र साक्षिणः स्म इति वदन्तः । याज्ञवल्क्यः "तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः । त्रयवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः" । त्रयवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्तीत्यर्थः । जातयो मूर्धावसिक्तादयः । वर्णा ब्राह्मणादयः । तथा च मूर्धावसिक्तादीनां मूर्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्मणादीनां साक्षित्वेनोपादेयाः । असम्भवे सर्वे सर्वजातीयाः सर्वेषु जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ज्ञाता इत्यर्थः । व्यासः "धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः । श्रोत्रिया नपराधीनाः स्वस्वशास्त्रप्रशासिनः । युवानः साक्षिणः कार्या ऋग्यादिषु विजानता" इति । कात्यायनः "प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविवर्जिताः । आप्ताः शिष्टा विबुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् । विभाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत् । नोत्कृष्टश्चाधमैर्न कृष्टस्तु साक्षिभिर्भावयेत् सदा" इति । आप्ताः यथार्थवादिनः । विबुद्धा विवादविषयीभूतार्थज्ञानवन्तः शास्त्रार्थज्ञानवन्तश्च "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति" पा० कर्त्तरि क्तः । आदिकर्मणीति मदनरत्ने । तेषां वाक्यमसंशयं यथा भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थात् प्रतिवादी । तत्र विशेषमाह यादृक् प्रतिवादी तत्सदृशैस्तज्जातीयैरेव भावयेत् । वादिनेत्युपलक्षणम् । वाद्यपि प्रतिवादिना तज्जातीयैरेव विभाव्यः तथा च नारदः "श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः । बहिर्वासिषु वाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः" इति । पुनरपि "स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशाः द्विजाः । शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः" । श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोवृषभन्यायेन । प्रयोजनं चात्राप्यभ्यर्हितत्वबोधनम् । वर्गिणश्च दर्शिताः कात्यायनेन "लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्व्रातास्तथाऽपरे । समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद् भृगुः ।